

Yol Kelimesiyle Yapılan Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

Yrd. Doç. Dr. Kâzım KARABÖRK

Birleşik fiiller, genel olarak üç grupta toplanır:

a. İsim + yardımcı fiil şeklinde yapılanlar: Yardım etmek, aday olmak, arz eylemek, tatil yapmak, mecbur kılmak, son bulmak, anlamış olmak, gidecek olmak, vb.

b. Fiil + zarf fiil eki + tasvir fiili şeklinde yapılanlar: Alabilmek, gide-durmak, uğraşp durmak, bakakalmak, alıkoymak, bırakıvermek, bayıla-yazmak, dalıp gitmek gibi.

c. Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller: Canı yanmak, eli ayağı çözülmek, can atmak, gönül almak, dut yemiş bülbüle dönmek, yola düşmek, kabak çiçeği gibi açılmak, taş kesilmek, vb.

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller, isim ya da isim soylu bir veya birden çok kelimenin, belirli şekil bilgisi kalıpları içinde, bir fiille birleşerek anlam kaymasına ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur. Bu özellikteki birleşik fiillerin iki yönü vardır. Şekil bakımından, bir isim unsuru ve bir yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzerler ve onlar gibi tek bir kavramı karşılarlar. Onlardan ayrılan yönleri ise fiilden önceki isim unsurunun sabit kalmaması, bir isim olabileceği gibi isim görevindeki bir kelime grubu olabilmesi ve isim çekimi ekleriyle genişletilebilmesidir. Bu özelliği dolayısıyla fiilden önceki isim unsuru; fiile özne, nesne, yer tamlayıcısı veya zarf göreviyle bağlanır. Bu tür birleşik fiiller, şekil kaynaşması dışında anlamca da değişik yönde bir kayma ve kalıplaşmaya uğramış ve birçoğu deyim özelliği kazanmıştır. Deyimler, geniş anlatım şekilleriyle birleşmenin ötesinde yepyeni ve çok değişik anlamların ifadesi olmuşlardır. Bu tür birleşik fiillere *Kalıplaşmış Birleşik Fiiller*, *Anlamca Birleşik Fiiller*, *Anlam Kaymasına Uğramış Birleşik Fiiller* ve *Deyim Hâlindeki Birleşik Fiiller* de denmektedir.

Bu yapıdaki birleşik fiillerin ikinci yönleri, doğrudan doğruya anlam bilgisiyle ilgilidir. Türkçe, kelimelerin ve eklerin kullanımında yeni görev dallanmalarına elverişli bir yapı özelliği taşıdığı gibi anlam bilgisi açısından da yeni gelişmelere imkân veren bir esnekliğe sahiptir. Bunların yanında Türkçe,

'Yol' Kelimesiyle Yapılan Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik ...

anlatılması güç birtakım soyut kavramların karşılanışında somuttan soyuta yönelme eğiliminin ağır bastığı bir dildir. Bu temel özelliği dolayısıyla pek çok soyut kavramı, somut nesnelere benzetme veya somut olaylardan yararlanma yoluyla karşılamıştır. Bu yol daha çok soyut kavramları; baş, göz, kulak, el, ayak, gibi organlara dayalı hareketlerle anlatma veya dış dünyadaki elle tutulur, gözle görülür çeşitli somut nesnelere, olaylara benzetme biçiminde kendini göstermiştir. Soyut bir kavramın karşılanabilmesi için somut bir örnekten hareket edilerek benzetmeli, mecazlı kullanımların benimsenmiş olması, ister istemez o somut anlatımı uzun zaman içinde bu özel kullanım biçiminden kaynaklanan bir anlam kaymasına uğratmıştır. Böylece anlamca birbirinden farklı yeni kavramlara karşılık olan birleşik fiiller ortaya çıkmıştır. Bu durumu birkaç örnekle açıklamaya çalışalım: Söz gelişi *çamur atmak* birleşik fiili, gerçek anlamda birinin üzerine çamur atmak demektir. Ama bu fiil, benzetme yoluyla bir insanı, sanki üzerine çamur atılmış gibi kirletmek, lekelemek anlamında kullanılmaya başlanınca anlam kayması yoluyla kalıplaşmış bir birleşik fiile dönüşmüştür. *ince eleyip sık dokumak, kapısına dayanmak, pabuç bırakmamak, defterini dürmek, vb.* fiiller de bu şekilde yapılmış birleşik fiillerdir.

Bunun yanında, *gözden düşmek, göze girmek, kucak açmak, ayak diremek* gibi birleşik fiillerdeki anlam kaymalarında insan organlarının elle tutulur, gözle görülür hareketlerinden faydalanılmıştır.

Pire için yorgan yakmak, bir taşla iki kuş vurmak, sudan çıkmış balığa dönmek, kabak çiçeği gibi açılmak, vb. örneklerinde de tam bir benzetme yapılarak, yine bunların gerçek anlamları dışındaki mecazlı kullanılışları etkili olmuştur.

Kalıplaşmış birleşik fiillerin bir kısmında isim unsuru bir dereceye kadar kendi anlamını korumuş, fiil unsuru anlam kaymasına uğramıştır: *Kavga çıkarmak, dile düşmek, pusuya düşürmek, göğüs geçirmek* gibi. Bir kısmında ise fiili oluşturan bütün unsurlar anlam kaymasına uğramıştır: *Başını taşa çalmak, etekleri zil çalmak, (birini) cebinden çıkarmak* gibi.

Bu tür birleşik fiillerde, bazı sosyal olaylardan, bir hikâyeden, eski geleneklerden kaynaklanan kalıplaşmalar da vardır: *Abayı yakmak, pabucu dama atılmak, altından Çapanoğlu çıkmak, baklayı ağızından çıkarmak* gibi.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere dilimiz, anlam kayması ve kalıplaşma yoluyla bir yandan söz varlığını alabildiğine zenginleştirmiş, bir yandan da mecazlı, sanatlı kullanım yolu ve somuttan soyuta uzanan bir gelişme yöntemiyle anlatım gücünü çok yüksek bir seviyeye ulaştırmıştır.¹

Biz, yazımızda çok geniş bir konu olan *Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş*

¹ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara 2003, s. 858-861.

Birleşik Fiillerin sadece *yol* kelimesiyle yapılanları üzerinde durduk. *Yol* kelimesiyle yapılan anlamca kaynaşmış birleşik fiiller de dış dünyadaki elle tutulur, gözle görülür, bir nesneye dayalı olayların, özelliklerin benzetme ve mecazlı anlatım yoluyla anlam kalıplaşmasına uğramış şekilleridir. *Yol* kelimesiyle yapılan bu tür birleşik fiillerde de kelimenin temel anlamından faydalanılarak ikinci derecedeki anlamların öne çıkması ve somuttan soyuta geçiş görülmektedir. Söz gelişi; *yol aramak*, *yolunu bulmak*, *yol göstermek* gibi birleşik fiiller zamanla *yol* kelimesinin gerçek anlamından uzaklaşıp anlam kaymasına uğraması, mecazlı bir anlatım ve somuttan soyuta geçen bir ifade özelliği kazanmasıyla oluşmuştur.²

Çalışmamızda, yazı dilindeki ve bazı ağızlardaki *yol* kelimesiyle yapılan anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller tespit edilerek anlamları verilmiş, bu fiiller, yapı bakımından gösterdikleri özellikler göz önüne alınarak değişik yönlerden sınıflandırılmıştır.

Yazı dilinde kullanılanlar:

1. *yola çıkmak* (3, 4) a. Bir yere gitmek üzere bulunduğu yerden ayrılmak. b. Araca binmek üzere yol üstünde durmak
2. *yola düşmek* (3, 4): Bir yere gitmek için yola çıkmak.
3. *yola düzülme* (3, 4): Yola çıkıp yürümeye koyulmak.
4. *yola gelmek* (3, 4): (birinin) Ters tutumunu düzeltmek.
5. *yola getirmek* (4): Birinin bir konudaki ters tutumunu düzeltmek.
6. *yola gitmek* (4): Yolculuğa çıkmak.
7. *yola koyulmak* (4): Yola çıkmaya başlamak, bir yere gitmek için hareket etmek.
8. *yola vurmak* (3, 4): Yolcu etmek.
9. *yola yatmak* (3, 4): Öğüt dinlemek, gösterilen doğru davranış biçimini kabul etmek.
10. *yolcu etmek* (3, 4): Yola çıkacak kimseyi uğurlamak.
11. *yolculuk etmek (yapmak)* (4): Bir yerden başka bir yere gitmek.
12. *yoldaşlık etmek (yapmak)* (4): Bir yolcuya katılmak, birlikte gitmek.
13. *yoldan çıkmak* (3, 4): 1. Kötü yola düşmek. 2. Doğru bilinen gidişten ayrılmak.
14. *yoldan kalmak* (3, 4): Çıkacağı yolculuk bir engel dolayısıyla gecikmek.
15. *yoldan çevirmek* (4): Gideni durdurmak, gidene engel olmak.

² Doğan Aksan, "Türk Anlam Bilimine Giriş - Anlam Değişmeleri I", *TDAY Belleten* 1965, 2. baskı, Ankara 1989, 174.

'Yol' Kelimesiyle Yapılan Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik ...

16. *yol görünmek* (3, 5): Bir yere gitmek, yolculuk etmek gerektiği anlaşılacak.
17. *yollara düşmek* (3, 4): Önemli bir durumun gerektirmesiyle zorunlu olarak yola çıkmak ya da yol yol dolaşmak.
18. *yollara (sokaklara) dökülmek* (4): Kalabalık hâlde yolda olmak.
19. *yollarda kalmak* (3, 4): Varacağı yere vaktinde gidememek.
20. *yolları ayrılmak* (4): (iki kişi veya topluluk için) Görüş, düşünce ayrılığı ortaya çıkmak, ayrı görüş ve düşünceleri benimsemek.
21. *yolları tutmak* (4): Gececek kimselere engel olmak, bırakmamak.
22. *(bir şeye) yol açmak* (3, 4): Davranışıyla başkalarının da o işi yapmasına örnek olmak, öncülük etmek.
23. *yol almak* (3, 4): Yolda veya bir konuda ilerlemek.
24. *yol aramak* (3, 4): İstenen sonuca götürecektir imkân aramak, çözüm, çare aramak.
25. *yol bulmak* (3, 4): Sonuca varmak için uygulanması gereken davranış biçimini bulmak, çözüm, çare bulmak.
26. *yol çizmek* (4): Bir konuda plan yapmak.
27. *(bir yeri) yol etmek* (3, 4): Bir işin sonunu almak için bir yere sık sık sürekli olarak gitmek.
28. *yol gitmek* (3, 4): Yolda ilerlemek, yola gitmek gerekemek.
29. *yol göstermek* (3, 4): Ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek kılavuzluk etmek.
30. *yol gözlemek* (4) Bir şeyin olacağını ummak, birinin gelmesini beklemek (*yolunu gözlemek* olabilir).
31. *yol iz bilmek (olumsuz şekli de kullanılır)* (4, 5) a. Gideceği yolu ve yeri bilmek. b. görgülü davranmak.
32. *yol kesmek (vurmak)* (3, 4): İssız yollarda soygunculuk yapmak.
33. *yol olmak* (3): Bir davranış başkalarının da tekrarlanarak âdet hâline gelmek.
34. *yol şaşmak* (4): Yol çatallaşıp karışmak.
35. *(bir) yol tutmak (tutturmak)* (3): a. Yaşayışını, davranışlarını kendine göre bir düzen ve biçim içinde sürdürmek. b. Bir yoldan kimseyi geçirmeyecek şekilde düzen kurmak.
36. *yol tepmek* (4): Çok uzun bir süre yürümek.
37. *yol yapmak* (4): a. Yol oluşturmak. b. Kandırmaya çalışmak avutmak.
38. *yol yordam (bilmek-bilmemek)* (3, 5): Davranış, kural ve yöntemleri bilmek.
39. *yol yürümek* (4): Yolda gitmek.

40. *yolu açık olmak* (4) (birinin): Yolda bir engel, bir kaza ile karşılaşmamasını dilemek. (Birinci şahıslar dışındaki iyelik ekleriyle kullanılır. *Olmak* fiili, 3. teklik şahıs emir kipiyle kullanılarak temenni bildirir.

41. *(birinin) yoluna bakmak* (4): Beklemek.

42. *yoluna baş koymak* (4): Bir amaca, bir gayeye yönelmek, bütün varlığıyla kendini vermek.

43. *yolunu bilmek* (4): Yöntemini öğrenmek.

44. *yoluna can vermek* (veya *yoluna canını vermek*) (4): Birinin veya bir şeyin uğruna ölmek.

45. *yoluna çıkmak* (4): a. Karşılamaya gitmek. b. Yolda karşısına çıkmak.

3. Engel olmaya çalışmak.

46. *yolunu değiştirmek* (4): Gittiği yoldan ayrılıp başka yola geçmek.

47. *(bir yere) yolu (ayağı) düşmek* (3, 4): O yer, yolu üzerinde olmak, o yerden geçmesi gerekme.

48. *yoluna gelmek* (*ayağına dolaşmak*) (3): 1. Başkasına yaptığı kötülük kendi başına gelmek. 2. İş yapmakta olan birine engel olmak.

49. *(iş) yoluna (rayına) girmek* (3, 4, 5): İstenilen biçimi almak.

50. *yolunda gitmek* (4): Olumlu gelişme göstermek, olumlu sonuçlanmak.

51. *yolundan kalmak* (4): Gidememek.

52. *yolunu kaybetmek* (3, 4): Hangi yoldan gideceğini bilememek.

53. *(bir işi) yoluna koymak* (3, 4): İstenilen biçimi vermek, istenilen biçime getirmek.

54. *yolunu beklemek* (*gözlemek*) (3, 4): Gelmesini beklemek.

55. *yolunu bulmak* (3, 4): 1. Bir işi yapmanın kolayını, çaresini bulmak ve uygulamak. 2. Bir işi yapmanın kolayını, çaresini bulmak.

56. *(birinin) yolunu kesmek* (3, 4): 1. Yürüyen birinin önüne geçip yürümesini durdurmak. 2. Engel olmak, engellemek.

57. *yolunu sapıtmak* (*yolunu şaşırarak*) (3, 4): Doğru yoldan ayrılmak, kötü yola sapmak, kötü yola düşmek.

58. *yolunu şaşırarak* (3, 4): Yanlış yola sapmak.

59. *(bir yerin) yolunu tutmak* (4): Bir yere doğru gitmeye başlamak.

60. *(bir işin) yolunu yapmak* (3, 4): Bir işi mümkün kılmak.

61. *yolu tutmak* (3): yoldan kimseyi geçirmeyecek şekilde bir düzenleme yapmak.

62. *yol vermek* (3, 4): 1. Geçmesine izin vermek. 2. İşten çıkarmak.^{3 4 5}

³ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - II, Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1981, 947-950.

⁴ *Türke Sözlük*, 2 cilt, Ankara 1998, 2458-2461.

⁵ *Türk Atasözleri ve Deyimleri II*, İstanbul 1971, 380.

'Yol' Kelimesiyle Yapılan Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik ...

Anadolu ağızlarında kullanılanlar:

1. *yola merdiven kurmak* (6): [Osmaniye-İlgın-Konya] Yolun çabuk bitmesi için havadan sudan konuşmak.

2. *yol kenarına pislemek* (6): [Serkeşgüvezi-Fatsa-Ordu] Hiç kimsenin hoşlanmayacağı, ayıp sayılan bir davranışta bulunmak.

3. *yol sıra gidip çay sıra gelmek* (6): [Ömerşihlar-Nallıhan-Ankara]* Bir yere bir iş için gidip hiçbir şey elde edemeden geri gelmek.⁶

Anlamca kaynaşmış fiillerin sınıflandırılması

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiilleri, gösterdikleri değişik yapı özelliklerini göz önüne alarak şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Fiilden önce gelen unsurlarının sayısına göre:

Tespit edebildiğimiz, yazı dilinde kullanılan anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin büyük bir kısmında fiilden önce bir isim unsuru bulunmaktadır. Çok az bir kısmı da fiile iki isim unsuruyla bağlanmıştır. Bu sayılara parantez içindeki sözler dâhil değildir.

1.1. Fiilden önce bir isim unsuru bulunduranlar:

Bu şekilde yapılmış anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin sayısı oldukça fazladır. Aşağıya bazı örnekleri almakla yetindik:

yola çıkmak, yola düşmek, yola gelmek, yolcu etmek, yoldan çıkmak, yol görünmek, yollarda kalmak, yolları ayrılmak, yol etmek, yol göstermek, yol gözlemek, yol kesmek, yol tepmek, yolunu bilmek, yolu düşmek, yolundan kalmak, yolunu kaybetmek, yoluna koymak, yolunu sapıtmak, yol vermek gibi.

1.2. Fiilden önce iki isim unsuru bulunduranlar:

Tespit ettiğimiz 62 anlamca kaynaşmış fiilden sadece 5 tanesi bu özelliktedir. Bunlardan biri de özel bir anlam kalıplaşmasına uğrayarak dilek, temenni şeklini almıştır. Bunlar aşağıdadır:

yol iz bilmek, yoluna can vermek (yoluna canını vermek), yoluna baş koymak, yol yordam bilmek, yolu açık olmak. Bu son fiil, *yolun açık olsun, yolu açık olsun* gibi 3. teklik şahıs emir çekimiyle kalıplaşmıştır.

2. 'Yol' kelimesinin fiile bağlanışına göre:

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiillerde *yol* kelimesinin fiile üç şekilde bağlandığı görülmektedir.

2.1. Fiile yalın hâlde bağlananlar:

yol açmak, yol almak, yol bulmak, yol çizmek, yol gitmek, yol etmek, yol görünmek, yol göstermek, yol gözlemek, yol kesmek, yol şaşmak, yol tepmek, yol tutmak (tut-

* Aynı deyim, Kadirli-Osmaniye'de de kullanılmaktadır.

⁶ *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 2. baskı, Ankara 1996, 404.

turmak), *yol vermek*, *yol yapmak* gibi.

2.2. Fiile isim çekimi ekleriyle bağlananlar:

2.2.1. Fiile yükleme hâli ekiyle bağlananlar:

yolu tutmak, *yolunu beklemek*, *yolunu bilmek*, *yolunu bulmak*, *yolunu kaybetmek*, *yolunu kesmek*, *yolunu sapıtmak* gibi.

2.2.2. Fiile yönelme hâli ekiyle bağlananlar:

yola çıkmak, *yola düşmek*, *yola gelmek*, *yola gitmek*, *yola koyulmak*, *yollara dökülmek*, *yoluna çıkmak*, *yoluna girmek*, *yoluna koymak* gibi.

2.2.3. Fiile bulunma hâli ekiyle bağlananlar:

yolunda gitmek, *yollarda kalmak*.

2.2.4. Fiile ayrılma hâli ekiyle bağlananlar:

yoldan çevirmek, *yoldan çıkmak*, *yoldan kalmak*, *yolundan kalmak*.

2.2.5. Fiile iyelik ekleriyle bağlananlar:

Bir örnek tespit edilmiştir. O da '*yolu düşmek*' birleşik fiilidir. Bu kalıplaşmada *yol* kelimesi bütün iyelik ekleriyle kullanılabilir, fiil de değişik zaman eklerini alabilir: *yolum düştü*, *yolun düşerse*, *yolumuz düşmedi*, *yolunuz düşüyor mu*, *yolları düşmüş* vb.

2.3. Fiile yapım eki olarak bağlananlar:

Zaman zaman *yol* kelimesinden türeyen bazı isimlerle de anlamca kaynaşmış birleşik fiiller yapıldığı görülmektedir. Üç örnek tespit edilmiştir: *yolcu etmek*, *yolculuk etmek (yapmak)*, *yoldaşlık etmek (yapmak)*.

3. Sondaki fiilin durumuna göre:

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiilleri meydana getiren temel unsur, sonda bulunan fiildir. Sonda bulunan fiillerin çoğu, kalıplaşmış asıl fiillerdir, bir kısmı da yardımcı fiillerdir. Bu özelliğe göre de anlamca kaynaşmış fiilleri ikiye ayırıyoruz:

3.1. Temel unsuru asıl fiil olanlar:

yol açmak, *yol aramak*, *yol çizmek*, *yol göstermek*, *yol kesmek*, *yol tepmek*, *yol vermek*, *yola gelmek*, *yola koyulmak*, *yoldan çıkmak*, *yoldan kalmak*, *yolunda gitmek*, *yoluna çıkmak*, *yoluna girmek*, *yoluna koymak*, *yolunu bulmak*, *yolunu şaşırmak* gibi.

3.2. Temel unsuru yardımcı fiil olanlar:

Sayısı fazla değildir. Temel unsur olarak yardımcı fiillerden '*etmek*, *olmak* ve *yapmak*' fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir: *yol etmek*, *yolcu etmek*, *yolculuk etmek*, *yol olmak*, *yolu açık olmak*, (*bir işin*) *yolunu yapmak*, *yoldaşlık etmek* gibi.